

Jak udělat ze slona velblouda aneb Úvodní jazykový koutek

Oblast záběru lingvistických zkoumání a oblast zájmu přírodních věd, a biologie zvláště, se v mnohém překrývají. Pro obě odvětví je stěžejní fenomén komunikace, který rozhodně není vyhrazen jen lidskému jazyku, natož pouze jeho mluvené podobě. Komunikují rostliny, zvířata navzájem i zvířata s lidmi a sama lidská komunikace dalece přesahuje jen onu verbální podobu sestávající jednoduše řečeno ze slov. Jak jazykovědci, tak někteří přírodovědci se zajímají i o sociální podněty a principy jazykového dorozumívání a jeho doprovodné fyziologické procesy. K této společné půdě odborného zaměření pak připojme i známé přípodobnění, že jazyk je jako živý organismus, který se neustále vyvíjí, je nezbytné jej při životě udržovat – konkrétně tím, že ho užíváme, který má samočistné schopnosti a je schopen, někdy i nucen, se neustále adaptovat na změny prostředí, v němž „žije“. Tímto drobným úvodem bych ráda zahájila rubriku jazykových, respektive češtinářských zastavení, která bude Živa svým čtenářům nově přinášet. Ačkoli si ve vědě obecně začíná vydobývat své místo angličtina a četné vědecké texty jsou z pragmatických důvodů psány právě anglicky nebo alespoň hojně využívají anglickou či mezinárodní terminologii, čeština se ani ze sféry vědy nevytrácí a bude nám jí, jak pevně věříme, třeba i nadále.

Nemalá část české přírodovědné nomenklatury pochází od Jana Svatopluka Presla, který žil v letech 1791–1849. Chemické názvosloví obohatil např. o výraz křemík, přestože některé jeho výtvořky časem zanikly jako třeba překrásný výraz đasík, jenž označoval kobalt a v této podobě (đasjk) ho uvedl ve svém slovníku i Josef Jungmann.

Botanicou terminologii rozšířil Presl např. o prvosenku (pro niž sloužila polská předloha mužského rodu pierwiosnek) nebo šerík (původem z ruštiny) a do češtiny přivedl bez jasné inspirace cizojazyčnými výrazy i kopretinu a další pojmenování rostlin.

Zásadně také přispěl k rozšíření slovní zásoby v oblasti zoologie. Jeho zásluhou dostaly jména desítky živočišných druhů, a to taková jména, u nichž by nás snad ani nenapadlo, že tu nebyla odjakživa, tedy od momentu, kdy se Češi měli možnost s tím kterým zvířetem seznámit. K původu rozličných označení živočichů v češtině vyšla v r. 2010 brilantní publikace Evy Havlové České názvy savců. Historicko-etymologická studie, v níž autorka bohatě reflektuje jak Preslovu práci v tomto odvětví, tak množství další relevantní literatury, aby mohla čtenářům podat představu nejen o tom, jak vznikly jednotlivé názvy, ale i o tom, jaké další rozličné varianty se pro označení některých zvířat v českém prostředí užívaly a do dnešní doby nedochovály.

Setrváme-li ale ještě chvíli u Preslových zásluh, je nutné uznat, že po něm zůstalo ohromující množství označení dodnes užívaných i těch v průběhu vývoje češtiny zapomenutých. Preslovi vděčíme za výrazy kamzík, kapustňák, klokan, kosatka, mrož, pásovec, vačice, vorvaň a mnohé další. Podobně jako u rostlin, pro některá slova hledal inspiraci v jiných slovanských jazycích, u dalších se obracel do podob užívaných ve starší češtině, některá vymyslel podle všeho sám. Zajímavým vývojem si prošel tuleň, jehož Presl ve svých textech nazýval nejprve tůtě, což zřejmě nářečně označovalo nemotorné tvory nevalného intelektu, pak teleň, až nakonec dospěl k tuleni. Také u jiných autorů se o tuleni mluvilo velku nelichotivě – jako o vodním teleti nebo mořském psu.

Jak uvádí E. Havlová v článku Několik poznámek k počátkům české zoologické terminologie (Naše řeč, 1992), mnoho Preslem prosazovaných označení zaniklo. Uvedme si pár příkladů, ze současného pohledu snad i úsměvných: holocas, hroznohled, jehloroh, měchomyš (dnes pytlonoš), podvůl, přišerec, skokejš atd. Čtenáři si možná povšimlí, že mezi uvedenými nedochovanými názvy je poměrně dost složenin. Skládání představovalo v době národního obrození oblíbený slovtvorný postup, pro tvorbu nové nomenklatury velmi důležitý. Spojují se s ním ostatně i novotvary vzniklé dríve: čistonosoplena (kapesník) nebo zelenochrupka (salát), emblematické puristické složeniny, které jsou přičítány Václavu Janu Rosovi žijícímu již v 17. stol.

Neodpustím si ještě malý exkurz k velbloudovi, jehož původ v češtině je docela

kuriózní. To, že zůstává i dnes pro nás velkým bloudem české fauny, je dáno lidovou etymologií, tedy etymologií nevědeckou, mylnou významovou interpretací slova. V praslovanštině, tj. v prajazyce Slovanů, který datujeme do doby, než jej na našem území někdy v 9. až 10. stol. n. l. vystřídala pračeština, existoval výraz přibližně podobný, který byl podle Českého etymologického slovníku Jiřího Rejzka (nakladatelství LEDA, Praha 2001) přejat z gótského *ulbandus*. Gótové ho však pravděpodobně převzali z latinského výrazu *elephantus*, jehož význam netřeba vysvětlovat. Velké zvíře jako velké zvíře. Tato historická záměna velblouda za slona pěkně ilustruje, jak byli zástupci cizokrajné fauny pro tehdejší mluvčí neznámí, protože neměli přístup k informacím z celého světa, jakým dnes můžeme disponovat my. Tyto jedinečné etymologické výklady nám tak mohou říct mnohé nejen o jazyce, ale i o celé společnosti, jejím vývoji a životě.

Na stránkách Živy se však setkáváme spíše se zvířaty, jejichž přirozený domov je v našem prostředí nebo alespoň tomuto prostředí nedaleko. V předposledním čísle loňského roku to ze savců byli namátkou sysel, rys nebo krtek, jejichž názvy jsou v moderní češtině i v jazycích jí předcházících poměrně pohodlně zabydleny. Sysel, kdysi psán též jako sisel, je v Jungmannově Slovníku česko-německém definován jako „sawé zvíře k myši podobné, s krty hlavou, malýma očima, tenkým rypákem“ a metafora o dostávání sysla z díry byla podle uvedených dokladů spojována se stavem opilosti: pospíchá, aby wylil duši, gako sysla z dýry; wytopil duši z těla, co sysla z dýry. Že se označení zvířat a někdy i rostlin odrážejí také v obrazných vyjádřeních, v přirovnáních, metaforách nebo i pranostikách, není ostatně žádná novinka a v našich povídkách na ně jistě někdy přijde řeč.

Kromě české idiomatiky, která je zvířat plná, zabrousíme v našich příštích setkáních i do dalších oblastí češtiny. Z pravopisu to bude např. psaní složených přídavných jmen (proč píšeme hlinitopísčítá půda, ale zemědělsko-lesní krajina) či zapeklých velkých písmen, ze slovtvorby tvoření názvů mláďat a přechylování zvířecích pojmenování, odvozování přídavných jmen (dá se říct plameňákový nebo plameňákovský?) nebo tvoření názvů různých míst a jejich skloňování (do bahnišť, nebo do bahnišť?), zabrousíme i do etnolingvistiky a podíváme se, koho a co pro nás Čechy, Moravany a Slezany vlastně představuje nejlepší přítel člověka, pes.

Přestože jazykové koutky nemohou čtenářům Živy rozšířit jejich odborné znalosti v oblasti přírodovědné, snad se nám podaří ukazovat, že oblast přírodovědná a oblast humanitní k sobě mají blízko a pro obě strany je obohacující si sem tam udělat výlet na druhý břeh.

1 Titulní strana knihy Jana Svatopluka Presla věnované názvosloví rostlin. Dílo obsahuje bohaté obrazové tabule s kresbami detailů různých druhů bezcévných a cévnatých rostlin a jejich struktur, i s podrobnou legendou. Z archivu Knihovny botaniky Přírodovědecké fakulty UK v Praze

